

Inhoud

Vooraf 7

1. De tuinierende god 9

2. Een net niet heilige keizer 34

3. Het nieuwe en het oude Rome 61

4. De heidense asceet die van de oorlog ging houden 87

5. De keizer die door goddelijke wraak zelfs geen graf kreeg 112

6. Nog eenmaal de goden 139

7. Hoe het verderging: de afbeelding van God op aarde 168

Over bronnen en moderne literatuur 185

Namen en spelling 195

Register 196

Herkomst afbeeldingen 200

Vooraf

Dit boek gaat over het Romeinse rijk en het christendom in de vierde eeuw na Christus, de eeuw waarin de verhouding tussen het rijk en het christendom totaal veranderde, met grote gevolgen tot op de dag van vandaag. Wat ik in dit boek wil laten zien is niet hoe het christendom ontstond, maar hoe het in de vierde eeuw voor het eerst een machtige positie in een staat kreeg, en dan nog wel in de machtige Romeinse staat. Hoe het aan het eind van de eeuw zelfs de staatsgodsdienst van het rijk werd. Het christendom behield de positie van staatsgodsdienst na de vierde eeuw en na de oudheid in vele andere rijken, tot in zeer recente tijden. Dat had zo zijn invloed op de wereld. De wereld nu ziet er anders uit door wat er toen in de vierde eeuw gebeurde.

De mensen toen hadden er overigens geen idee van dat ze in de vierde eeuw leefden. Zowel christenen als niet-christenen dateerden nog niet zoals we dat nu in grote delen van de wereld doen. In het Romeinse rijk werden de jaren gewoonlijk naar de twee per 1 januari aangestelde consuls genoemd, niet alleen in de tijd van de oude republiek, ook nadat onder de keizers de consuls hun werkelijke macht hadden verloren en het consulaat een erebaan was geworden. Vanaf de regering van Diocletianus, hij keert terug in dit boek, kwam de methode op om binnen indicities te tellen. Indicities waren door Diocletianus ingevoerde belastingtermijnen, eerst van vijf jaar, later van vijftien, men ging zeggen dat iets in het zoveelste jaar van de indicitie plaatsvond. Binnen een indicitie misschien een verbetering, maar de indicities zelf konden alleen worden aangeduid door naar de regerende keizer te verwijzen, of naar de consuls. In hun eerste eeuwen dateerden de christenen, hoe afwijkend ze zich ook in vele andere zaken opstelden, meestal niet anders dan de niet-christenen. Langzaam ontstonden eigen methoden. Zoals een tijdrekening vanaf Diocletianus, niet om hem te eren als belastinghervormer of als de redder van het rijk uit een diepe crisis, maar om hem voor eeuwig te vervloeken als de grote christenvervolger. Weer later begonnen de christenen vanaf de schepping te tellen, die zou hebben

plaatsgevonden in omgerekend 5492 voor Christus. Plus of min één, men kon het niet helemaal eens worden. Dit was lang de heersende methode in het Oost-Romeinse of Byzantijnse rijk. Pas vanaf de zevende en achtste eeuw verbreidde zich de gewoonte de geboorte van Jezus als beginpunt te nemen. De christelijke jaartelling werd pas laat in de christelijke jaartelling gebruikelijk.

De vierde eeuw is kortom een constructie achteraf. Dat is niet erg, achteraf bedachte constructies komen wel vaker voor in de geschiedschrijving en deze lijkt zo ongeveer geschapen voor wie wil vertellen hoe het christendom staatsgodsdienst werd. De vierde eeuw begon met christenvervolgingen, de laatste in het Romeinse rijk als we de onderlinge christenvervolgingen niet meerekenen. En de eeuw eindigde met het verbod door de keizer om de oude goden te vereren, waarna nog eenmaal opstandige legioenen optrokken onder de oude heidense veldtekens in een vergeefse poging het tij te keren. Hoewel openlijk heidense auteurs nog lang hun boeken konden publiceren en je de Romeinse maatschappij aan het eind van de vierde eeuw moeilijk al een christelijke maatschappij kunt noemen, de Romeinse staat had het christendom een politieke en juridische positie gegeven waarvoor maar één woord bestaat: staatsgodsdienst. Iets vergelijkbaars gebeurde in de vierde eeuw, beïnvloed of direct gestuurd vanuit het Romeinse rijk, in enkele kleine buurstaten. De christenen waren eerst volkomen verrast door de ontwikkelingen, het duurde lang voordat ze niet alleen reageerden maar het initiatief namen, en de nieuwe verhouding tot de staat had ook grote gevolgen binnen het christendom. Vele latere rijken beschouwden zich als erfgenaam van het Romeinse rijk en zij namen de christelijke staatsgodsdienst over als vanzelfsprekend of zelfs het belangrijkste onderdeel van de erfenis.

De strijd tussen christenen en niet-christenen in de vierde eeuw valt terug te lezen in wat er bewaard bleef van de geschriften uit de tijd zelf, die op een enkele uitzondering na gekenmerkt worden door scherpe tegenstellingen tussen christelijke en niet-christelijke auteurs en christenen onderling. Ik hoop dat ik desondanks de handelingen, om een bijbels woord te gebruiken, van zowel de christenen als de niet-christenen van toen enigszins begrijpelijk zal kunnen maken. Binnen de grenzen van wat mogelijk is, want zoals de fraaie uitdrukking luidt: het verleden is een vreemd land.

1. De tuinierende god

Crisis

De redder van het rijk schoffelde in zijn moestuinen. Bezoekers, elk jaar kwamen er minder, brachten hem berichten uit de buitenwereld waarin zijn erfenis werd verkwanseld. We weten nu dat er veel behouden bleef, heel veel zelfs, maar daar in het pensioenpaleis van Diocletianus moet het soms hebben geleken of alles voor niets was geweest.

Waarom ging het Romeinse rijk ten onder? Het is een bekende vraag, die beter kan worden omgedraaid. Hoe kan het toch dat het Romeinse rijk zo lang bleef bestaan? In het westen van het Middellandse-Zeegebied vanaf de stichting van de stad Rome meer dan twaalfhonderd jaar, in het oosten kwam daar nog bijna duizend jaar bij. De zo vaak met het Romeinse rijk vergeleken Verenigde Staten zullen het, wil de vergelijking werkelijk opgaan, nog een aantal eeuwen moeten volhouden.

Het heeft niet veel gescheeld of het Romeinse rijk was al in de derde eeuw na Christus uiteengevallen. In het Romeinse keizerrijk was ongeveer alles in wetten vastgelegd, behalve de keizerlijke opvolging. De aanwijzing van een nieuwe monarch kon ook moeilijk wettelijk worden geregeld, want formeel had het rijk geen monarch. De verscheurende burgeroorlogen in de laatste eeuw van de Romeinse republiek, in onze telling ruwweg de eerste eeuw voor Christus, waren beëindigd door Octavianus, de erfgenaam van Julius Caesar. Octavianus hervormde de staat, alle functies met macht werden voortaan door hemzelf vervuld, maar oppervlakkig leek zijn nieuwe staat sterk op de oude republiek. In zijn eigen propaganda was hij niet meer dan de eerste onder de senatoren, de *princeps*. Zeker geen koning, *rex*, die titel bleef vervloekt sinds de republiek eeuwen eerder was ontstaan in de opstand tegen het oude Romeinse koningschap. Genadiglijk gaf Octavianus toestemming aan de senaat, de hoogste macht tijdens de republiek, hem Augustus te noemen, verhevene. Dat werd ook de belangrijkste titel voor zijn opvolgers, samen met de familienaam Caesar.

Maar hoe in deze monarchie die niet zo mocht heten aan een opvolger te komen? De eerste Augustus introduceerde het systeem waarin de heerser bij leven een zoon of een ander mannelijk familielid als opvolger presenteerde, die na zijn dood door de senaat werd bevestigd in al zijn functies en titels. Gauw bleek dat dit niet altijd tot geschikte heersers leidde, en toen er na Nero geen mannelijke familieleden meer over waren kwam er een nieuwe burgeroorlog. Vanaf kort voor het jaar 100 na Christus waren de heersers, nog steeds Caesar genoemd, bijna een eeuw lang zo verstandig het systeem om te draaien: zij kozen hun opvolgers niet uit op familiebanden maar op geschiktheid en adopteerden hen als zoon. De tijd van de adoptiekeizers, van Trajanus tot en met Marcus Aurelius, ongeveer de tweede eeuw na Christus, was een tot op heden ongeëvenaarde periode van vrede in het Middellandse-Zeegebied. Alleen aan de grenzen werd nog gevochten, hevig soms, zelfs in de tweede eeuw was het niet altijd een goed idee aan de grenzen te wonen. Tot aan het eind van de eeuw het bloed kroop waar het niet gaan kon en de verder zo wijze Marcus Aurelius zijn natuurlijke zoon aanwees, de beruchte Commodus.

Het adoptiestelsel keerde voorlopig niet terug. Ook in de derde eeuw bleken niet alle natuurlijke zoons goede regeerders, met steeds vaker opstanden als resultaat. Later in de eeuw werd er nauwelijks meer opgevolgd zonder burgeroorlog. Daarnaast waren er veranderingen buiten de grenzen en het was de combinatie die het rijk in een bestaanscrisis bracht. De Germanen aan de noordgrens hadden geleerd zich beter te organiseren. De Romeinen bleven de sterkste partij maar moesten hun Germaanse veldtochten heel goed voorbereiden, anders konden ze gemakkelijk tegen een nederlaag aanlopen. En er was Perzië. Al sinds de eerste Augustus de enige grote buurstaat, maar pas werkelijk gevaarlijk voor Rome nadat in 224 de regerende Parthen werden verjaagd door een nieuwe dynastie, de Sassaniden, die het zogeheten nieuw-Perzische rijk stichtten en in alles probeerden verder te gaan waar de oude Perzen meer dan vijfhonderd jaar eerder waren gebleven. Met inbegrip van de opvatting dat het oosten van het Middellandse-Zeegebied onder Perzische heerschappij hoorde te staan, de situatie voordat Alexander de Grote zo onbehouden en onrechtmatig een eind aan het oude Perzië had gemaakt. Het werd de grote machtsstrijd van de late oudheid, vierhonderd jaar lang, tot de komst van de islam en de Arabieren. Ook

onder die nieuwe omstandigheden langs de grenzen kon het Romeinse rijk zich goed staande houden, zolang er min of meer kundig werd geregeerd en de opvolgingen niet al te problematisch verliepen.

En daar ging het dus mis. Er ontstond een gevaarlijk patroon. De Romeinse legers hadden door rebellie of burgeroorlog even geen tijd de grenzen te verdedigen, wat het voor de Germanen of Perzen wel erg verleidelijk maakte een inval te doen. Na zijn machtsgreep haastte de nieuwe keizer zich naar de aangevallen grens, terwijl in garnizoenssteden achter zijn rug of ver weg aan een andere grens de volgende opstand werd voorbereid. Halverwege de derde eeuw kon elke generaal met een eigen leger ervan dromen zelf keizer te worden: de tijd van de soldatenkeizers. Hele grensprovincies werden oorlogsterrein waar invalers en Romeinse legioenen vchten en plunderden, tot diep binnen de grenzen verdween het burgerlijk bestuur en was er alleen nog militair bestuur, als het meezat. Enkele provincies werden eenvoudig verlaten. Belastingen werden niet meer opgehaald of voortaan in natura geïnd, in de grensstreken rechtstreeks door de Romeinse soldaten die toch ook moesten eten. De geldeconomie veranderde in een ruileconomie, langs de grenzen in een plundereconomie. Enorme brokken in het westen en oosten van het rijk scheidden zich af, de regeringen over wat er nog restte van het rijk volgden elkaar steeds sneller op. De lijst van keizers in het midden van de derde eeuw is van een ontmoedigende lengte. Het oude vertrouwen dat het Romeinse rijk altijd zou blijven bestaan, verbrokkelde tot de wanhoop of berusting dat het voorbij was.

De redding kwam, in eerst vooral kleine stappen, door generaal-keizers uit Illyrië, ongeveer het toekomstige voormalige Joegoslavië. Niet uit de traditionele hogere klassen, sommigen waren zelfs van ronduit lage komaf, maar kundige officieren, in al hun opvattingen zo Romeins als het maar kon, doordrongen van de wil het rijk te herstellen. Bereid om voor het behoud van het oude desnoods zelfs revolutionair te zijn. Ook zij hielden het meestal niet lang vol, ook voor hen stond achter elke zuil een moordenaar. Aan het aanpakken van de interne wanorde kwamen ze voorlopig nog nauwelijks toe, maar langzaam wisten ze de grensverdediging weer op te bouwen en de afgescheiden dechrijken te heroveren. De nieuwe verdediging strekte zich uit tot de stad Rome die muren kreeg, voorheen onnodig, de poorten veroorzaken tegenwoordig files. Het definitieve herstel kwam onder Diocletianus, de Illyrische

soldatenkeizer die het wel lang volhield. De laatste invallers werden teruggejaagd en de laatste opstanden neergeslagen. De grenzen werden weer wat je grenzen noemt en hij begon het rijksbestuur zo drastisch te reorganiseren dat er onder hem en zijn opvolger Constantijn de Grote feitelijk een nieuw soort staat ontstond. Het was op het nippertje, het had zomaar anders kunnen gaan, maar Rome had het overleefd.

Diocletianus. De grote redder van het rijk. De ultieme christenvervolger. De stichter van een staat die het voorbeeld werd voor de christelijke koninkrijken van het middeleeuwse Europa. De vleesgeworden antichrist. De eerste Romeinse heerser in bijna vierhonderd jaar die vrijwillig afstand deed van de macht.

Het vooral overgeleverde beeld is: Diocletianus de vervolger. Er zijn uit zijn tijd, zoals uit bijna de hele oudheid, maar weinig teksten bewaard gebleven. En het meeste dat we over hem hebben werd geschreven door christenen die hem zagen als de duivel op aarde en geen enkele behoefte hadden aan nuancering.

Waarschijnlijk werd hij geboren in Salona, tegenwoordig ligt dat in Kroatië, tussen 243 en 245, mogelijk eerder. Hoe zag hij eruit? Er bestaan portretten van hem maar de vraag is hoe geloofwaardig die zijn. Hij begon zijn leven en doorliep de militaire rangen als Diocles. Hij kan hooguit een elementaire opleiding hebben gehad. Zijn vader was vermoedelijk een vrijgelatene, of misschien hijzelf, dat wil zeggen dat op zijn minst een van de twee werd geboren als slaaf. Tot aan het midden van de derde eeuw konden vrijgelaten slaven soms belangrijke persoonlijke dienaren van de keizer worden, voor de ambten kwam je alleen in aanmerking als je tot een senatorenfamilie of eventueel de zogeheten ridderstand behoorde, de rijke burgerij, en een man was natuurlijk. De nood van de derde eeuw doorbrak alles, nou ja, veel. Het rijk werd gered door de maatschappelijke onderklasse. En aan het 'waarschijnlijk', 'mogelijk', 'vermoedelijk' en 'misschien' is het gebrek aan betrouwbare bronnen af te lezen.

Diocles was rond de veertig en een hoge officier toen de regerende keizer Carus hem in 283 meenam op een veldtocht tegen Perzië. In 283 was het al zover gekomen dat niet alleen ook niet-senatoren legers konden aanvoeren, de senatorenfamilies waren inmiddels zelfs uitgesloten van de hoge militaire ambten. Die werden alleen nog toevertrouwd aan goed opgeleide, ervaren beroepsmilitairen. Ook Carus was een be-

2. Een net niet heilige keizer

Een edel huwelijk

Hoeveel meer weten we van Diocletianus' opvolger Constantijn en toch blijft hij juist in zijn grootste beslissingen een raadsel. Constantijn voltooide de hervormingen van Diocletianus, maar met twee belangrijke aanpassingen. Hij keerde terug tot de natuurlijke opvolging en probeerde een dynastie te stichten. Deze aanpassing kon men verwachten, alleen al omdat hijzelf als natuurlijke keizerszoon aan de macht kwam. Voor iedereen verrassend, ook voor de christenen, was zijn religieuze koerswijziging. Hoewel, misschien heeft hij het zelf, zeker in het begin, helemaal niet als een wezenlijke breuk gezien.

Constantijn was in afkomst de laatste derde-eeuwse soldatenkeizer. Hij werd rond 275 geboren in Illyrië, in het deel dat nu Servië is, zoon van de al hoog opgeklimmen Illyrische officier Constantius. Samenlevend, waarschijnlijk waren ze niet getrouwd, met de laag geboren Helena. In het eerste hoofdstuk werd verteld dat Constantius Helena moest wegsturen om officieel te kunnen trouwen met de dochter van de westelijke keizer Maximianus en vervolgens de westelijke Caesar te worden. Helena verdwijnt voor jaren uit de geschiedenis en haar zoon Constantijn werd verder opgevoed aan het hof van Diocletianus in Nicomedia. Waar hij de zoon van Maximianus als medeleerling trof. Het zou zomaar kunnen dat Diocletianus er niet volkomen zeker van was dat de door hem aangestelde medeheersers even enthousiast over de adoptieve opvolging waren als hijzelf en hij het daarom verstandig vond de natuurlijke zoons uit de buurt van hun vaders te houden. De opvoeding van beide zoons leed er niet onder, ze kregen onder meer les van de al genoemde Lactantius, de latere christelijke auteur, toen een beroemde en door Diocletianus zelf naar Nicomedia gehaalde leraar in de Latijnse welsprekendheid. Vermoedelijk heeft Lactantius zich in Nicomedia tot het christendom bekeerd en moest hij zijn leraarschap na het eerste edict tegen de christenen opgeven. Constantijn is hem niet

vergeten. Constantijn leerde in het Griekssprekende oosten ook Grieks maar dat waarschijnlijk niet heel goed. Hij werd allereerst als militair opgeleid, ging mee op enkele van Diocletianus' tochten door het oosten. De zoon van Maximianus, Constantijns medeleerling, heette Maxentius. Een manier van vernoemen niet bedoeld om verwarring te scheppen maar om onmiddellijk duidelijk te maken wie bij wie hoorde. Constantijn zou bij de geboorte van zijn wettige kinderen een voorkeur tonen, nog sterker dan zijn vader, voor namen die begonnen met Const.

Tijdens de afstandsceremonie van Diocletianus op 1 mei 305 was Constantijn nog steeds in Nicomedia, hij zal als een van de eersten hebben moeten knielen voor de nieuwe Augustus Galerius. Zodra hij daarna een kans zag vertrok hij naar het westen om zich bij zijn vader te voegen. Eigenlijk meer een vlucht, beter om maar niet in de macht van Galerius te blijven. Zo was hij in Brittannië bij Constantius toen deze stierf, waarna Constantius' leger Constantijn tot Augustus uitriep. Constantijn accepteerde, in de volle wetenschap dat dit een verboden daad was, want volgens het systeem moest de westelijke Caesar nu Augustus worden. Waarna de chaos uitbrak. Ook Maxentius dook op in het westen. Hij greep de macht in Italië en kreeg gezelschap van zijn vader die spijt van zijn afstand had gekregen. De westelijke Caesar probeerde met Galerius' hulp Maxentius af te zetten, er volgde een invasie van Italië en een aanval op Rome, maar de oude hoofdstad werd sinds de derde eeuw omringd door hoge muren en de aanval mislukte. Maxentius nam de westelijke Caesar gevangen en liet hem uiteindelijk wurgen, het is spijtig voor hem en zijn ambities, maar we slaan hem hier verder ongehoemd over. Ondanks dit succes bleven Maxentius en zijn vader in een gevaarlijke situatie. Galerius kon elk moment opnieuw aanvallen terwijl ondertussen Constantijn zijn macht bevestigde in steeds meer voormalige gebieden van zijn vader, na Brittannië het belangrijke Gallië en later ook Spanje. En zo kwam het, na ongetwijfeld diverse diplomatieke missies, tot het huwelijk van Constantijn en Fausta.

Maximianus had naast zijn oudste dochter die hij indertijd aan Constantius had uitgehuwelijkt, het is niet bekend of zij toen nog leefde, ook een veel jongere dochter, Fausta. Constantijn en Fausta trouwden in de herfst van 307. Over het geboortjaar van Fausta is veel gediscussieerd, de meesten houden het op 298, dan was ze dus negen. Het huwelijk vond plaats in Arelate of in Augusta Treverorum, tegenwoordig Arles

en Trier, de belangrijkste steden in Gallië. De eerste stad lag strategisch handig op kleine afstand van de Middellandse Zee en de zomerverbindingen met de rest van het rijk, Trier kort achter de Rijn grens. Constantijn is in 307 waarschijnlijk rond de 32 geweest. De standbeelden van hem waren enorm, maar dat zegt natuurlijk weinig over zijn werkelijke lengte. Vermoedelijk donker haar. Zeker gladgeschoren, in afwijking van Diocletianus en zijn medeheersers die steeds worden afgebeeld met korte soldatenbaarden. Daardoor, laten we hierin de standbeelden nu eens wel geloven, een goed zichtbare, duidelijke kin. Maximianus woonde, met korte baard, de bruiloft bij, Maxentius waarschijnlijk niet. Alle rituelen zullen zijn gevolgd. Fausta heeft nog in Italië of anders in haar bruiloftsstad haar poppen verbrand voor een beeldje van Venus, vroeger dan de meeste meisjes. Ze zal om geen ongeluk af te roepen ook zelf enkele witte bloemetjes in haar bruidskrans hebben gevlochten. Priesters hebben gebeden voor de persoonlijke goden van bruid en bruidegom, in Constantijns geval was dat waarschijnlijk Sol Invictus, de onoverwinlijke zon. Heel misschien begon Constantijn Sol pas in de jaren daarna te vereren. Lofredenaars hebben het bruidspaar opgehemeld. Om met Fausta te kunnen trouwen had Constantijn eerst, net als vroeger zijn vader voor diens huwelijk met Fausta's oudere zus, zijn concubine en zontje weg moeten sturen. Minervina en Crispus, de eerste is nooit in de openbaarheid teruggekeerd, Crispus wel. Maximianus en Maxentius hoopten door het huwelijk niet meer tussen twee vijanden in te zitten, maar wat was Constantijns voordeel? Hij werd de schoonzoon van de man die in elk geval vroeger algemeen erkend Augustus was geweest, de geadopteerde zoon en voormalige collega van de grote Diocletianus. Een vorm van legitimatie. Constantijn had zich er tijdelijk mee tevreden gesteld slechts Caesar te worden genoemd, nu liet hij zich weer betitelen als Augustus. Ook Fausta kreeg een titel, *nobilissima femina*, edelste vrouw.

Of ze nou in het zuiden of het noorden van Gallië zijn getrouwd, Constantijn zal daarna naar de Rijn zijn gereisd. Hij heeft er een flink deel van de volgende jaren doorgebracht, in voortdurende bewaking van de grens tegen de Germanen die maar niet van hun wens waren af te brengen het rijk binnen te trekken om daar te plunderen of, nog aantrekkelijker, te gaan wonen. Hij versterkte de grens door oude forten te herstellen en nieuwe te bouwen. Stak af en toe zelf de Rijn over om aan de Germaanse kant te plunderen, dan beschouwd als noodzakelijke